

Expression of the concept “shame” in Uzbek phraseological units

Munirakhon MAKHMUDOVA¹

Andijan State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received June 2024

Received in revised form

10 June 2024

Accepted 25 July 2024

Available online

15 July 2024

Keywords:

proverb,
concept,
shame,
figurative aspect,
conceptual aspect,
value aspect,
linguoculturology.

ABSTRACT

This article analyzes phraseological units of the Uzbek language, which reflect the concept of “shame”. Phraseologisms, which have accumulated centuries-old traditions and cultural meanings, play a key role in the preservation and transmission of cultural identities. The work examines the figurative, conceptual and value aspects of this concept through the prism of proverbs and sayings. The analysis highlights how deeply the concept of “shame” is integrated into social and cultural aspects of Uzbek life, demonstrating its influence on behavioral norms and moral guidelines of society.

2181-3701/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss4-pp196-201>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

O‘zbek frazeologizmlarida “uyat” konseptining ifodalanishi

ANNOTATSIYA

Kalit so‘zlar:

maqol,
konsept,
uyat,
obrazli jihat,
tushunchaviy jihat,
qadriyat bilan bog‘liq
jihatlar,
lingvomadaniyatshunoslik.

Frazeologizmlar asrlar davomida shakllanib kelgan, xalq hayotini va madaniyatini o‘zida aks ettiruvchi elementlardan biri sanaladi. “Uyat” konsepti esa o‘zbek hayotida muhim o‘rin egallaydi va maqollar hamda iboralarda o‘z aksini topadi. Maqolada “uyat” konseptining o‘zbek maqollaridagi obrazli, tushunchaviy va qadriyat bilan bog‘liq jihatlari, iboralar orqali ifodanilishi tahlil etiladi.

¹ Doctoral student, Andijan State University. E-mail: munira122699@gmail.com

Выражение концепта «стыд» в узбекских фразеологизмах

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

пословица,
концепт,
стыд,
образный аспект,
концептуальный аспект,
ценностный аспект,
лингвокультурология.

В данной статье проводится анализ фразеологических единиц узбекского языка, в которых отражается концепт «стыд». Фразеологизмы, накопившие вековые традиции и культурные значения, играют ключевую роль в сохранении и передаче культурных идентичностей. В работе рассматриваются образные, концептуальные и ценностные аспекты этого понятия через призму пословиц и поговорок. Анализ подчеркивает, как глубоко понятие «стыд» интегрировано в социальные и культурные аспекты узбекской жизни, демонстрируя его влияние на поведенческие нормы и моральные ориентиры общества.

O'zbek millati kundalik hayotida uyat, or-nomus kabi hislar katta o'rin egallaydi. Shubhasiz, umuminsoniy-ma'naviy qadriyatlar insoniyat asosini tashkil qiladi, hayotning ma'no va mazmunini belgilaydi.

Frazeologik birliklar inson ichki hissiy hayotining namoyon bo'lishini tavsiflaydi va asosiy his-tuyg'ularni to'g'rilaydi, uning qanday faollashtirilganligini, u qanday namoyon bo'lganligi va tajribasini, ularning har biri aloqada qanday funksiyalarni bajarishini tushunishga yordam beradi.

Tilshunoslikda frazeologik birliklarning ekspressiv-baholash va funksional uslubiy bo'yoqdorligini uslubiy ma'no komponentlari sifatida tan olish; ular o'rtasidagi munosabat masalasiga doir turli xil qarashlar mavjud. A.I. Molotkovning fikricha, frazeologik birliklarning ekspressiv-emotsional bo'yog'i ularning muayyan nutqiy uslublarda qo'llanishi bilan bog'liq emas: "Frazeologizmning ekspressiv-emotsional bo'yog'i ularni muayyan funksional uslubda qo'llash hamda o'zlaridagi uslubiy va tarixiy-zamonaviy tavsifi bilan bog'liq emas. Ibora og'zaki so'zlashuv, oddiy, eskirgan, dialektal kabi xususiyatlaridan qat'iy nazar, u yoki bu ekspressiv-emotsional bo'yoqni nutq jarayonida qo'llashdan oladi [1]."

Boshqa bir guruh olimlar esa bu ikki komponent bir-biri bilan uzviy bog'liq, ular bir butun holda frazeologik birlik semantik tuzilishida amal qiladi, deb ta'kidlaydilar.

Avval qayd qilganimizdek, bu ikki komponent (ikki bo'yoq) frazeologik birlikdagi bir hodisaning turli tomonlaridir. Ba'zan frazeologik birlikning ekspressiv-baho bo'yog'i uning funksional-uslubiy bo'yog'i bilan o'zaro aloqada bo'lib, ular o'rtasida sabab-oqibat munosabatlari yuzaga keladi, ya'ni biri ikkinchisini taqozo etadi, keltirib chiqaradi.

Insonning hissiy holatini ifoda etadigan frazeologizmlar guruhi o'zbek tilida juda ko'p, ifodali va ichki tasvirlarga boy. Frazeologizmlar odamlarga xos bo'lgan his-tuyg'ularni ifodalaydi: sevgi, baxt, g'azab, qo'rquv, uyat, xushomad va boshqalar.

Frazeologizmlar bir necha so'zdan tashkil topganligiga qaramay ular birgina so'z ifodalay olishi mumkin bo'lgan frazeologik ma'noga ega. Frazeologik ma'no leksik ma'nodan murakkabroqdir, chunki u frazema tarkibidagi so'zlar bog'lanishidan kelib chiqadi va umumlashgan bo'ladi [2]. Quyida "uyat" konsepti bilan bog'liq maqollar va iboralar tahlil qilinadi.

Maqollar til leksik qatlamining yillar davomida mavjud bo'lib kelgan katta qismini egallaydi va "uyat" konseptini ifodalashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maqollar

“...xalqimizning ko‘p asrlik hayotiy tajribalari va maishiy turmush tarzining bamisoli bir oynasidir. Bu badiiy oynada uning hayotga, tabiatga, inson, oila va jamiyatga munosabati, ijtimoiy-siyosiy, ma‘naviy-ma‘rifiy, axloqiy-estetik va falsafiy qarashlari, qisqasi, O‘zi va O‘zligi to‘la namoyon bo‘lgandir. Shuning uchun ham maqollar g‘oyatda keng tarqalgan bo‘lib, asrlar davomida jonli so‘zlashuv va o‘zaro nutqiy munosabatlarda, badiiy, tarixiy va ilmiy asarlarda, siyosiy va publitsistik adabiyotda doimiy ravishda qo‘llanilib kelgan va qo‘llanmoqda” [3].

Odanda ma‘naviy tamoyilning ahamiyatini aks ettirgan holda, maqollar uyat holatining muqarrarliligi haqida gapiradi va shu bilan birga insonning yaxlitligini buzadigan haddan tashqari axloqiy tajribalardan ogohlantiradi. Maqollarda uyatning o‘z-o‘zini ayblash hissi va uyat hissi odamlar oldida o‘zlarining xatolarini anglash kabi qarama-qarshiligi saqlanib qolgan.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” elektron manbasida “uyat” so‘zining quyidagi ma‘nolari beriladi:

1. O‘z qilmishi, noo‘rin xatti-harakatidan xijolatlik hissi; nomus.
2. Axloq-odob, taomil talabiga to‘g‘ri kelmaydigan, unga zid ish, xatti-harakat va shu kabilar.
3. Uyat bo‘ladigan, uyatli.
4. Uyatli ish, xatti-harakat, holat kabilarni alohida ta‘kidlash, qayd etish uchun qo‘llanadi [4].

“Uyat” leksemasining yuqoridagi semalariga to‘g‘ri keluvchi va unga sinonim tarzda qo‘llaniluvchi bir qancha leksemalar qatori mavjud: sharmanda, or, nomus, ibo, hayo, isnod, xijolat, o‘ng‘aysiz, oriyat, izzat-nafs, sharm, noqulay, andisha va h.k. Bularning barchasi o‘zbek xalqi ongida “uyat” konsepti ostiga birlashgan bo‘lib, o‘zbek kundalik hayotida, madaniyatida katta ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek maqollarida “uyat” yordamida bo‘yoqdorlik jihatdan ikki xil ma‘no yuzaga chiqadi:

Birinchisi uyat hissining salbiy tomoni bo‘lib, sharmandalik ma‘nosiga teng bo‘lishi. Bunday maqollarda uyatga qolmaslik kerakligi targ‘ib qilinadi. O‘zbek millati o‘zlarini bir oila sifatida biladilar, shuning uchun har qanday o‘zbek uchun uyatga qolish bu katta sharmandalik va o‘z oilasini isnodga qoldirish bilan teng bo‘ladi.

Ikkinchisi esa uyat hissining ijobiy tarzda baholanishi. Ushbu ma‘noni ifodalovchi maqollarda uyatning mavjudligi insonning eng go‘zal fazilatlaridan biri sifatida beriladi. R.E. Gergilov ta‘kidlaganidek, uyati yo‘q inson inson emas [5, 116].

Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda “uyat” konsepti ikki xil: deontik va emotsional yondashuv asosida o‘rganilgan. Deontik yondashuvda “uyat” biror bir vaziyat, holat, voqea-hodisaga baho berish tarzida ifodalansa, emotsional yondashuvda uning hissiyot jihatlari o‘z aksini topadi. O‘zbek maqollarida mavjud “uyat” konseptini ham shu ikki yondashuv asosida tatbiq etish mumkin.

Maqollar milliy-an‘analarni, urf-odatlarini o‘zida aks ettiradi. O‘zbek xalq maqollarida uchrovchi “uyat” konsepti bilan bog‘liq maqollarni besh xil semali guruhlariga ajratish mumkin:

Birinchi guruhga “uyat” so‘zining hissiyot bilan bog‘liq bosh ma‘nosini o‘zida jamlagan maqollar kiradi, ya‘ni bu kabi maqollarda “uyat”ning emotsional jihati o‘z aksini topadi:

“Esi past uyatni bilmas”,

*“Yuz-yuzga tushar, uyat – ichga”,
“Betamizda uyat yo‘q, ahmoqda – niyat”.*

Ikkinchi guruh uchun esa “uyat” semalari qatoriga kiruvchi “sharmandalik”, “nomussizlik”, “aybdorlik” kabi ma’nolarni ifodalovchi paremiyalarni kiritish mumkin bo’ladi va “uyat”ning deontik jihati o’z aksini topadi:

*“Sabr etgan yetar murodga, besabr qolar uyatga”,
“Kamtar yetar murodga, manman qolar uyatga”,
“Uqmagan uyatga qolar”.*

Uchinchi guruh o’z ichiga birinchi va ikkinchi ma’nolarni qamrab oluvchi maqollarni birlashtiradi:

*“Yo‘qlikning uyati yo‘q, o‘g‘rilik – uyat”,
“Chiroylilik murod emas, hunuklik uyat emas”.*

To‘rtinchi guruhda “uyat” so‘zi semalari qatorida mavjud bo‘lgan “vijdon”, “vijdon azobi” kabi ma’nolar qatnashgan maqollar to‘planadi:

*“Qo‘rqoqda uyat bo‘lmas”,
“Betamizda bet bo‘lmas, bezorida – uyat”.*

Beshinchi guruh uchun esa “qo‘rquv” hissiyoti ma’nosida qo‘llanilgan “uyat” leksemasi qatnashgan paremiyalar kiradi:

*“Borini bergan uyalmas”,
“Uyalgan buyurgandan quruq qolar”,
“Uyalgan yigit qizdan quruq qolar”.*

Olam lisoniy manzarasi fragmenti hisoblanuvchi paremiyalarning tizimli tavsifi bizga “uyat” tushunchasini tahlil qilish uchun yordam beradi va o‘zbek xalqi dunyoqarashida “uyat” konseptining mental reprezentatsiyasini o‘rganish imkonini beradi.

“Uyat” konsepti har qanday milliy hamjamiyat uchun asosiy tushunchalardan biridir. O‘zbek tilida “uyat” konseptining obrazli, tushunchaviy va qadriyat bilan bog‘liq tarkibiy qismlarni aks ettiruvchi juda ko‘p maqollar mavjud. O‘zbek maqollarida “uyat” konseptining quyidagi obrazli komponentlari mavjud:

1. Uyat hissini tuyayotgan inson yuzlari qizaradi: *“Qizil et ketar, qizargan bet qolar”.*
2. Uyat o‘limdan ham kuchli hissiyot va insonni “kuydiradi”: *“Uyat – o‘limdan qattiq”, “Obro‘ isitar, uyat kuydirar”;*
3. Uyat inson tashqi ko‘rinishida mavjud bo‘lishi kerak bo‘lgan hissiyot: *“Uyat yuzda bo‘lar, mehr – ko‘zda”, “Uyat ko‘zda”, “Husn – so‘zda, uyat – ko‘zda”, .*

O‘zbek maqollarida “uyat” konseptining tushunchaviy tarkibiy qismini inson xatti-harakatlarini uyatli sifatida baholash mazmuni tashkil etadi:

- 1) Hech narsa qilmaslik: *“So‘ray-so‘ray, bilib olibdi, uyala-uyala, quruq qolibdi”.*
- 2) Or-nomusga ega bo‘lmaslik: *“Nodondan aql kutma, beburddan – nomus”, “Mardni o‘ldirar firoq, nomarddan nomus yiroq”, “Nomardda nomus bo‘lmas”.*
- 3) O‘z aybini tan olmaslik: *“Besharmga arpa uni bahona”, “Xato qilmoq bordir, tuzatmaslik ordir”.*
- 4) Bilim olmaslik: *“Uqmagan uyatga qolar”,*
- 5) O‘rinsiz xatti harakat qilish: *“Nojo‘ya ishdan yosh bola ham uyalar”.*
- 6) Yolg‘on gapirish: *“Yolg‘on uyaltirar, rost suyuntirar”, “Yolg‘on-yashiq gapirma, so‘ng uyalib o‘tirma”, “Uyalmay desang, yolg‘on gapirma”.*
- 7) Birovning haqqini yemoq: *“Yegan og‘iz uyalar”.*

8) Ortiqcha gapirish: *“Qizil yuzing qizartirma, uzun tiling qisqartir”;*

9) Qiyin vaziyatda qolgan odamlarga yordam bermaslik: *“So‘ragan bir qizarar, bermagan ikki qizarar”.*

10) Qarz olish: *“Nasiya yemang etni, Qizartirar betni”. yer” “Vijdonsiz – imonsiz.”.*

4. Uyat qo‘rquv hissi bilan chambarchas bog‘liq: *“Hayoli hayodan qo‘rqar, behayo nedan qo‘rqar”, “Andishaning oti – qo‘rqoq”.*

5. Odamlar uyatni turlicha tushunadilar:

– kekxa odam o‘zini noto‘g‘ri tutishdan uyalishi kerak: *“Kattaning uyalgisi kelsa, kichikka tegar”.*

– or-nomusli erkak haqiqiy erkakdir: *“Yigitning xuni – yuz tanga, or-nomusi – ming tanga”, “Yigitning moli bo‘lguncha, ori bo‘lsin”.*

– qiz o‘z sha‘nini himoya qilishi lozim: *“Pardali qiz – pariga tengsiz”, Qiz bor – naf tekizar, qiz bor – gap tekizar”.*

6. To‘g‘ri va yaxshi ish qilgan inson albatta o‘z niyatlariga erishadi: *“To‘g‘ri yurdim – yetdim murodga, egri yurdim – qoldim uyatga”, “Yomon bilan yurdim, qoldim uyatga, yaxshi bilan yurdim, yetdim niyatga”.*

7. Uyat yaxshi odam uchun o‘limdan va qayg‘udan ham yomonroq bo‘lishi kerak: *“Uyat – o‘limdan qattiq”, “Nomus – yarim o‘lim”, “Nomus – o‘limdan qattiq”.*

8. Uyatli hayot kechirgandan ko‘ra o‘lgan afzalroq: *“Eman daraxtining egilgani – singani, er yigitning uyalgani – o‘lgani”, “Nomussiz yurmoqdan nomusli o‘lmoq yaxshi”, “Orsiz turmushdan orli o‘lim yaxshi”.*

9. Uyat vijdon bilan bog‘liq: *“Oshnangdan tuya so‘ra, uyalsa, biya berar”.*

10. Inson odatda nimadan uyalishini yashiradi: *“Besharmga arpa uni bahona”.*

Maqollar millat hayotida mavjud barcha konseptlarni o‘zida jamlovchi birliklardir. V.A. Maslova ta’kidlaganidek, madaniyatning kalit so‘zi bo‘lish uchun so‘z ushbu til vakillari tomonidan tez-tez qo‘llanilishi, iboralar va maqollar tarkibida mavjud bo‘lishi lozim [6, 55].

Uyat konseptini ifodalovchi lingvistik vositalardan biri sifatida frazeologizmlar olimlar tomonidan o‘rganilgan.

Insonning hissiy holatini ifoda etadigan frazeologizmlar guruhi o‘zbek tilida juda ko‘p, ifodali va ichki tasvirlarga boy. Frazeologizmlar odamlarga xos bo‘lgan his-tuyg‘ularni ifodalaydi: sevgi, baxt, g‘azab, qo‘rquv, uyat, xushomad va boshqalar.

Frazeologizmlar bir necha so‘zdan tashkil topganligiga qaramay ular birgina so‘z ifodalay olishi mumkin bo‘lgan frazeologik ma’noga ega. Frazeologik ma’no leksik ma’nodan murakkabroqdir, chunki u frazema tarkibidagi so‘zlar bog‘lanishidan kelib chiqadi va umumlashgan bo‘ladi.

Uyat konsepti quyidagi frazeologik birliklarda ko‘zga tashlanadi:

• boshini bukmoq (*Turing, qizim, – ellikboshining tovushi birdan muloyimlashdi, – ota-onanig boshini bukmang (Oybek);*

• boshini egmoq (*Men uni oqlamayman, – dedi Mahkam aka Lyudmila Grigoryevnaning yoniga o‘tirib, – lekin boshini egib, yalinib kelsa, nima qilay? (O. Yoqubov);*

• yer bilan bitta bo‘lmoq (*Hoshimjonning xotining bo‘ynida bor ekan, yer bita bo‘ldi (G‘. G‘ulom);*

• yerga kirib ketmoq (*Mastonbibini bir boplayki, yerga kirib ketsin, – deb chiqqan edi. Bo‘lmadi. Qaytaga o‘zi gap eshitdi (S.Ahmad);*

- yerga qaramoq (*Yo'q, uning fermadan ko'ngli to'lmadi. Buni Ziyodaxon ham sezib, yerga qaradi (S.Anorboyev)*),
- yuzi shuvut bo'lmoq (*Bola bechoraning dilini og'ritgan edim. Hali ham pushaymonman. UZR so'radim. Ammo hali ham yuzim shuvut (S. Ahmad)*);
- yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmaslik (*Bechoralar shuncha o'sal bo'lishdiki, yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketishmadi. Ko'chaga zo'rg'a chiqib olishdi. (M. Ismoilii)*)
- izza tortmoq (*Xolmurod oqsoqolning maqtovidan izza tortib, yerga qaradi (P. Tursun)*)

O'zbek millati hayotida uyat, or-nomus kabi hislar katta o'rin egallaydi. Shubhasiz umuminsoniy ma'naviy qadriyatlar insonning asosini tashkil qiladi, uning hayotining ma'no va mazmunini belgilaydi. "Uyat" lingvomadaniy konsept sifatida chuqur tadqiqot qilinishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания // Фразеологический словарь русского языка : свыше 4 000 словарных статей / сост. Л.А. Войнова, В.П. Жуков, А.И. Молотков, А.И. Федоров; под ред. А.И. Молоткова. М.: Сов. энциклопедия, 1967. С. 7–23.
2. Жамолхонов Х. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Талқин, 2005. 205 б.
3. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2005.
4. <https://izoh.uz/word/uyat>
5. Гергилов Р.Е. Стыд: Социологическая перспектива // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2017. № 2. – С. 115-128.
6. Маслова В.А. Языковая культура. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2001.